

Mikor nehezebb értelmiséginek lenni – a kommunizmus alatt vagy után?*

Bevezető megjegyzések

52 Azt hiszem, magyaráznom kell a címnak választott kérdést. Egy kicsit engem is elbizonytalanít, pedig magam fogalmaztam. Azzal kezdem, hogy nem nehéz megállapítani (mert köztudott), hogy a kommunizmus alatt volt nehezebb nyilvánosság előtt kimondani vagy írásban közölni olyan értelmiségi meglátásokat, melyek nem követik, hanem megkérdőjelezzik az uralkodó képleteket. Ennél sokkal összetettebb feladat eldönteni, hogy mikor nehezebb eljutni képletekből kilépő gondolatokig. A kommunizmus alatt vagy egy posztkommunista időszakban? Aztán ide kötődik az a kérdés is, hogy melyik időszakban válik fontosabbá az értelmiség. Manapság vagy a kommunizmus alatt? (Vagy egyszerűen: manapság vagy korábban, akár kommunizmus volt éppen a helyszínen, akár más?)

Párhuzamokat keresve, rátérek egy eseményre, melyhez valamilyen személyes emlékem is kötődik. 1969. január 5. és 7. között egy fontos értekezlet zajlott Párizsban. A cél az volt, hogy a vietnámi háborúból kiutat kereső vélemények fogalmazódjanak meg és szembesüljenek. Jelen voltak különféle vallási felekezetek képviselői és számos értelmiségi, akikhez

különböző álláspontokat képviselő politikai tisztségviselők csatlakoztak Vietnámból és Amerikából. A résztvevők között volt Harold Berman harvardi professzor is, aki január 19-én megfogalmazott egy beszámolót a konferenciáról. Ezt ő személyes beszámolóként nevezte (*personal report*). Ebben az évben (1969-ben) doktorandusz voltam a Harvardon, és Berman volt a mentorom. Egy beszélgetés során – mely nem korlátozódott a diszsertáció kérdéseire – odaadta nekem a beszámoló fénymásolt példányát. Hozzátette, hogy ez bizalmas jellegű. Feltételezem, hogy a bizalmasság azóta feloldódott, de nem a beszámoló tartalmáról akarok most írni. Azt a kérdést szeretném felvetni, hogy elképzelhető-e ma egy konferencia, melynek résztvevői a hadban álló országokból összejött gondolkodó emberek, akik – mondjuk – az ukrajnai háborúval kapcsolatban cserélnek eszmét. Az a valószínű, hogy ez ma már nem reális opció. Itt következik a kérdés, hogy nincs-e eltűnőben körülöttünk az értelmiség, sőt egyúttal talán a gondolkodás jelentősége is.

Több oka is van, hogy ma felvetődik a kérdés: fenntartható-e az értelmiség szerepe? Vannak okok, melyek magukon viselik a bélyegét a környezetnek, melyben alakultak. És ide kapcsolódik az a kérdés is, hogy milyen hozadékai vannak/voltak ezen a ponton a kommunizmusnak, illetve a posztkommunista társadalmi valóságnak.

---

* Magyar nyelvű, szerkesztett változata egy előadásnak, mely 2022. november 24-én hangzott el egy belgrádi konferencián, a Szerb Tudományos Akadémia szervezésében, *Intellectuals Yesterday and Today* címen.

Megjegyzés az értelmiségiak jelentőségéről

Az értelmiség szerepe és fontossága sokszor vált már kétségesé. Akkoriban is, amikor még értelmiségiak jöhettek össze Párizsban egy békekonferencián, de korábban is.

1951-ben jelent meg Marshall McLuhan *The Mechanical Bride* című ismert könyve, (nekem az 1968-as harmadik kiadás került a kezembe). A könyvben ott áll ez a mondat is: „This urgency for the concealment of intelligence is felt today as acutely among leaders as formerly among intelligent girls on an average date.”¹ Vagyis hogy a vezetők ma (mármint 1951-ben) ugyanúgy hajlamosak titkolni intelligenciájukat, mint ahogy ezt korábban intelligens lányok tették egy egyszerű találkán. Mert a találkán az volt a cél, hogy tetszetős lányként vonjanak magukra figyelmet, és az érdeklődést csak zavarta volna, ha feltárják intellektuális képességeiket is. Mondhatnánk, hogy ez a megállapítás inkább szellemes, mint elemző, de nem alaptalan a feltevés, hogy politikai és más vezérek akkor jártak és járnak jobban, ha csak azt láttatják, hogy egy tetszetős eszme oldalán állnak (a vonzalomversenyben lévő eszmék egyikének oldalán). Mert a vezérséget veszélyeztetheti, ha feltárják, hogy nemcsak hívei egy eszmének, hanem gondolkodnak is rajta (sőt esetleg több eszmén is gondolkodnak). És ha megrögződik ez a gondolkodásrejtő magatartás, akkor az is lehet, hogy a vezérek (vagy mások) egy idő múlva el is fe-

lejtik, hogy hová tették félre a gondolkodóképességüket.

Ma sokan beszélnek az értelmiség válságáról és a szakértelem térvesztéséről. Nagy érdeklődést keltett például Tom Nichols *A szakértelem halála* című könyve.² Hogy egy korábbi példát is felhozzak, *Értelmiség és szakszerűség* című írásában Bibó István azt látja (1947-ben), hogy egy olyan társadalom vitázik, „amelyben emberek, pártok és osztályok között heves pozícióharc folyik, és ebben a pozícióharcban lényeges és döntő *fegyver* egyrészt a szakszerűségre való *hivatkozás*, másrészt az a *gyanakvás*, mely ezt a hivatkozást fogadja”.³ Nem könnyű egyértelmű következtetésekhez jutni azzal kapcsolatban, hogy manapság a hivatkozás vagy inkább a gyanakvás korába kerültünk, és hogy milyen sors vár az értelmiségre és a szakértőkre. Kétségtelen azonban, hogy a kérdés figyelmet érdemel. És ezen a ponton érdekes összehasonlítani az értelmiség kommunizmus alatti, illetve utáni szerepét és jelentőségét. Ahhoz nem férhet igazán kétség, hogy jóval kockázatosabb volt valódi értelmiséginek lenni egy kommunista országban. A valódi értelmiségiak ugyanis disszidensek voltak. De tény az is, hogy fontosak voltak még akkor is, ha börtönbe kerültek. Szolzsenyicin, Szaharov, Mrożek, Czesław Miłosz, Václav Havel és sokan mások valóban fontosnak számítottak. Milovan Đilas is fontos volt Jugoszláviában, csakúgy, mint azok az értelmiségiak,

¹ Marshall McLuhan: *The Mechanical Bride – Folklore of Industrial Man*, Bacon Press, Boston, 1951 – Third printing, 1968, 28.

² Tom Nichols: *The Death of Expertise: The Campaign Against Established Knowledge and Why it Matters*, New York, Oxford University Press, 2017.

³ Bibó István: *Értelmiség és szakszerűség*, Tiszatáj, 1947/4.

akik a *Praxis* folyóiratban közöltek írásokat, vagy résztvevői voltak a Korcsulai Nyári Iskolának. A jugoszláviai magyar kisebbség világában jelentőséget nyert az *Új Symposion*. Az *Egy mondat a zsarnokságról*, Ilyés Gyula verse, ismertté és fontosá vált Magyarországon. Egy ideig csak baráti körökben ismerték, aztán 1956-ban meg is jelent, majd megjelent más országokban, más nyelveken is.⁴ A jugoszláviai magyarok, sőt nemcsak magyarok is tudtak róla.

Ezzel a háttérrel logikus volt, hogy a kommunizmus bukása után az értelmiségiek jelentős szerepet kaptak a politikában.⁵ Tulajdonképpen jelentősebbet, mint Nyugaton. Ehhez természetesen hozzájárult az a körülmény is, hogy kommunista országokban nem léteztek más pártok, nem voltak tehetős magánvállalkozók sem, és így egy ideig (főleg a kilencvenes években) értelmiségiek adták a ritka támaszok egyikét az alternatív politikai szervezetek és alternatív politikai gondolkodás kialakulásakor. Jugoszláviában is indult egy rendszerváltás a nyolcvanas évek végén és kilencvenes évek elején, új politikai pártok alakultak, több teret kapott a magántulajdon, de ezek az évek másról szóltak. A rendszerváltást háttérbe szorította a nacionalizmus hevületét követő országváltás (illetve az ország szét-

esése). Az értelmiség szerepnyerése halasztódott. De később az utódállamokban (Szerbiában 2000 októbertől) komoly politikai szerepet nyert egy ideig az értelmiség.

A polarizáció kihívásai

Antipolitikáról szóló könyvében Konrád György egy szellemes példával mutatja be, hogy az ellentétlátás hogyan igyekszik helyettesíteni a valóságlátást. A bírálatot úgy szokás lebénytani, hogy – sarkítva – egy jól ismert ellenfélképhez vagy ellenhithöz kötjük. Ha kommunistának vagy antikommunistának, fasisztának vagy libernyáknak minősíthető az, aki minket szid, akkor nekünk van igazunk. Viszont ha távlatot keresve lelépünk az ideológiai pástról, láthatjuk, hogy a szemben álló hitek közül nem csak az egyiket (vagy csak a másikat) lehet megmosolyogni. Konrád példája szerint:

„Mit szólna a sok gondterhelt úr, akit sofőr visz reggel fekete Mercedes kocsin irodájába, ha rabszolgatartónak neveznénk. Kifogyhatatlan bájjal ontanáék erkölcsi felháborodásukat. »Kommunista« – süvíténék az egyik oldalon. »Antikommunista« – süvíténék a másikon. Mi kommunista antikommunisták ne vessünk össze, milyen kevés kell ahhoz, hogy ezek a méltóságteljes urak fölboszszankodjanak.”⁶

Nem könnyű, még tréfásan sem, egy „kommunista antikommunista” vagy esetleg „antikommunista kommunista” (vagy mondjuk „jobboldali baloldali” vagy „baloldali jobboldali”) látásmódot a lehetségesek közé sorolni. Pedig lehet, hogy segítene.

⁴ Megjelent például franciául 1957 januárjában a *Les Temps Modernes* ismert folyóiratban (melynek Sartre volt a szerkesztője), a „*L'offensive générale des intellectuels*” fejezetben, 1024–1029.

⁵ Lásd pl. Rootes and Ravis editors: *A New Europe; Social Changes and Political Transformation*, London, UCL Press, 1994. E tanulmánygyűjteményben van Bozóki András írása is: „*Intellectuals and Democratization in Hungary*”.

⁶ Konrád György: *Antipolitika. Az autonómia kísértése*, Codex Rt., 1989, 34.

A csetepaté bosszankodó résztvevőit elfogult látás jellemzi. Többet lát, aki nemcsak résztvevőként nézi a bosszankodásokat. Az antipolitika kilépést és rálátást hoz – akkor is, ha nem egyforma távolságra lépünk el mindkét szemben álló politikai oldaltól. Tisztes távolból megláthatjuk például azt is, hogy a kommunizmus valójában nem a munkásosztályt, hanem egy ideológia híveit emelte minden fölé. És hogy ilyesmit nem csak a kommunizmus produkál. Visszatérve Konrád könyvére, a 41. oldalon ott áll ez két a mondat is:

„Az ideologikus skizofréniák kombinatorikája végtelenül változatos. Mind valami nemes ajánlattal kezdődik és valami disznósággal végződik.”

1982-ben, amikor leírta ezeket a gondolatokat, Konrád György (és több más értelmiségi is) látta, hogy hová vezetnek (vagy vezethetnek) a körülöttük hangoztatott ajánlatok. A disszidens gondolkodás feltárt egy jelszavak mögé rejtett társadalmi rendet, és azt is sejtette, hogy más, racionálisabb társadalmakban is lehetnek akadályai a valóságglátásnak.

Az egyik ilyen akadály a polarizáció. Többben is felfigyeltek rá, hogy ez ma mekkora teret nyert.⁷ A polarizáció lehetővé teszi, hogy ellenfél-kritika helyettesítse a társadalomkritikát. Felmerül az a kérdés is, hogy vajon a kommunizmusban nem volt-e valamivel könnyebb a társadalom egészét és magát a társadalmi rendszert látni. Az érzékelést az is segítette, hogy a rendszer szorított

és nyomasztott is. Az, ami ma jobban nyomaszt (és aminek a képe jobban kirajzolódik), az a rendszeren belüli ellenfél. Ez az, amit bírálunk – és ez az, amit látunk.

Ha a politikai szintéren jelen van egy jobboldal és egy baloldal, és ha a verseny része a valóságnak és a társadalmi rendszernek, akkor komolyabb értelmiségiek is besorolódhatnak, és nagyobb a veszélye, hogy a másik oldal bírálatának lendülete eltérít szinte minden figyelmet a saját oldal fogyatékoságairól. És ami ennél is fontosabb, elfordulhat a figyelem a társadalom egészéről, melyből kisarjadtak a szemben álló eszmék és politikai hitek. A besorolódást szurkolótábor is segítheti. Korábban a kommunizmus képleteit elhagyó disszidensek körül alakult komoly szurkolóközönség. Ma inkább azoknak az értelmiségieknek vannak szurkolóik, akik a polarizáció valamelyik oldalán foglalnak helyet. És kevesebb esélyük van szurkolásra azoknak, akik kilépnek a polarizációból.

A kommunizmus idején a valódi értelmiségiek által megfogalmazott bírálat az akkori társadalmi rendszer egészét vette célba. Ez volt a természetes célpontja a gondolkodásnak és a bírálatnak is. Emellett a legtöbb disszidens nem egy ellenpólus, egy idealizált kapitalizmus szemszögéből nézte (és bírálta) a kommunizmust. A disszidensek számottevő része tulajdonképpen baloldali gondolkodó volt. A törekvésük nem az volt, hogy a kommunizmust valamilyen tökéletesség ellentétéként lássák. Egy új rendszert igyekeztek észrevenni és felmérni; elemezni egy valóságot, mely nem volt összhangban sem a kitűzött célokkal, sem a hangoztatott eredményekkel. Ezt a látásmódot sok példa mutatja.

⁷ Lásd például: Jennifer McCoy – Murat Somer: *Toward a Theory of Pernicious Polarization and How it Harms Democracies: Comparative Evidence and Possible Remedies*, Annals American Academy of Political and Social Sciences, 681, January 2019. 234-271 o.

Társadalomlátás a kommunizmus alatt – egy példa

Milovan Đilas, az egyik legismertebb jugoszláv disszidens, először mint partizánharcos és magas rangú kommunista tisztségviselő került a köztudatba. Kormánytag is lett, de nem kormánytagként és pártvezetőként figyelte, ami körülötte alakult. Hívó sem maradt. Ez később oda vitte, hogy körülbelül tíz évet töltött börtönben. Először azt a kérdést vetette fel, hogy az újonnan alakult társadalom valóban osztály nélküli társadalom-e. Azt látta, hogy a korábban domináns osztályok vereséget szenvedtek, de az új hatalomhoz kötődve egy új uralkodó osztály alakul – és osztályerkölcs is, mely nem azonos a Marx által megálmodott erkölccsel. 1954-ben megjelent egy írása, melyet az egész országban emlegettek. *Anatomija jednog morala* („Egy erkölcs anatómiája”) volt az írás címe.⁸ Ez inkább irodalmi szövegnek nevezhető. A prózatörténet főszereplője egy csinos fiatal színésznő, akit el akar venni feleségül egy magas beosztású pártfunkcionárius. Ez felháborodást és ellenállást váltott ki pártkörökben. A színésznőnek és családjának nem volt semmilyen mozgalmi múltja. Đilas szövege azt mutatja, hogy alakulóban van egy új osztály (említést nyer a „kasz” kifejezés is). Egy osztályrendszerben/kaszrendszerben, függetlenül attól, hogy milyen ideológiát vall magának, privilégiumok alakulnak – és a kiváltságok birtokosai zárt köröket igyekeznek alakítani. Aki egy pártfunkcionárius felesége, az – amint Đilas írja – „előkelő hölgy lesz járasi

⁸ Milovan Đilas: *Anatomija jednog morala. Nova Misao*, 1954. január, 3–20.

szinten”, befolyást is szerez. Ezt az új kaszttagok ellenzik és próbálják megfúrni – mert egy osztálytársadalom nem befogadó társadalom. 1956-ban Đilas egy tanulmánykönyvet is írt *Új Osztály – a jelenkori kommunizmus bírálata* címen.⁹

Ma nem irányul már igazi figyelem az osztály nélküli társadalomra. Arról vitatkozni lehetne, hogy ez elhagyott cél vagy elfelejtett téma-e. A kommunizmus éveiben (az első évében különösen) az osztály nélküliség volt (hivatalosan) a társadalom fő jellemzője és marketingjelszava. Az új társadalom egészét kellett látni ahhoz, hogy valaki felfedezze, hogy nem múlt el az osztálytársadalom, csak más megjelenési formát öltött. Az ötvenes években Đilas az egész társadalmat figyelte. Mint ahogyan Illyés Gyula – és mások is.

A kommunizmus idején a disszidens gondolkodásnak voltak hasznos és káros korlátai is. Hasznos korlátnak nevezném azt a körülményt, hogy a disszidens gondolkodásnak természetes fékjei voltak. Nem volt „vonalon”, nem sodorta lendület és rajongás, és így könnyebben megmaradt a valóságon belül. A káros korlátot az teremtette, hogy a valóságközlést szankciók fenyegették: állásvesztés is, börtön is. Az igazi disszidenseknek volt arra bátorságuk, hogy ignorálják a fenyegetéseket.

⁹ Milovan Đilas: *Nova Klasa – Kritika savremenog komunizma*. A könyvnek több kiadása jelent meg, ezek között egyet a Narodna knjiga kiadó jelentetett meg Belgrádban 1990-ben. Megjelent több más nyelven is, angolul és franciául már 1957-ben: Djilas: *The New Class: An Analysis of the Communist System*, Harcourt Brace Jovanovich, 1957; Djilas: *La nouvelle classe dirigeante*, Plon, 1957.

Polarizáció a kommunizmus után

A kommunizmus bukása után (vagy a kommunizmusból távozva) több disszidens új kihívásokkal szembesült. Szolzsenyicin kritikus magatartást mutatott új környezetével szemben is, miután Amerikába került. Felvetődik az a kérdés is, hogy lehet-e valódi értelmiségi hozzáállást gyakorolni egy uralmon levő társadalmi környezetben. Václav Havel így figyelmeztetett 1986-ban: „abban mindig van valami gyanús, ha egy értelmiségi a győztes oldalon találja magát”.¹⁰ A kommunizmus alatt egyszerűbb volt eljutni eddig a következtetésig. Felvetődik a kérdés, hogy a kommunizmus után mi történik a győztes oldalon álló értelmiségiekkel – vagy esetleg azokkal, akik az ellenzékkel azonosulnak (de egy olyan társadalomban, melyben esély van arra, hogy forradalom és rendszerváltás nélkül is hatalomra kerüljön az ellenzék). Más szavakkal, vajon „valami gyanús” alakul-e, ha valaki kemény konfrontációk idején csatlakozik valamelyik részt vevő oldalhoz (mondjuk baloldalhoz vagy jobboldalhoz), és nehezíti-e egy ilyen csatlakozás a társadalom egészének érzékelését.

A posztkommunista országokban további nehézséget teremthet a tranzíciólátás.¹¹ Ennek egyik hozadéka a bírálathalasztás (és valamilyenre a látáshalasztás is). Ez utat

nyit a polarizáció felé, ahol csak egy másik oldal bírálható. Egy hasonló képlet a kommunizmus alatt is kirajzolódott. Könnyebb volt idealizálni a kommunizmust, ha nem azt mondjuk, hogy kommunizmusban/szocializmusban élünk, hanem hogy „építjük a szocializmust”, „menetelünk a kommunizmus felé”. Ahhoz persze nem férhet kétség, hogy a kilencvenes években logikus volt tranzícióról beszélni a kelet-európai országokban, mert áttérés folyt egy társadalmi rendből egy másikba. Viszont a „tranzíció” és „rendszerváltás” vagy „átmenet” kulcsszavak arra is alkalmasak, hogy halasszák a valóságlátást és a valóságbírálatot. Nehezíti a tényekhez való kritikus hozzáállást, ha a demokratikus többpártrendszer és piacgazdaságot célnak látjuk, mely felé haladunk, és nem egy új valóságnak, amelyben most élünk. A körülöttünk alakult gyarlóságokat hajlamosak leszünk azzal magyarázni, hogy ez csak azért van, mert még úton vagyunk. Persze valóban létezik átmenet, de harminc év posztkommunizmus után nem fenntartható már a „tranzíció” látószöge. Az értékelés sem támaszkodhat csupán arra, hogy mennyire távolodtunk el a kommunizmustól. Szembesülnünk kell azzal, hogy abban a társadalmi rendszerben, melyet mint jobbat fogadtunk el, szintén lehet javítandó, és a társadalomkritika indokoltsága nem szűnt meg a kommunizmus távoztával.

A valóságot nem láthatjuk egészében a „vagy kommunizmus, vagy kapitalizmus” szembesítés tükrében (vagy: keretei között). De egy másik „vagy ez, vagy az” szembesítés tükrében (keretei között) sem. És nehezen jutunk el az igazságig, ha az

¹⁰ Vaclav Havel: *Disturbing the Peace*, 1991, Chapter 5. (A könyv eredetileg cseh nyelven íródott 1986-ban, majd – módosított címmel – 1991-ben jelent meg angolul.)

¹¹ Lásd erről részletesebben: Váradý: *Kommunista piacgondolkodás*, Beszélő, 2007. július–augusztus, 21–30; Váradý: *Postmoderno vlasništvo*, Republika, 2010, 478–479. szám, 17–22.

egyik vagy másik szemben álló állásponthez kötődünk. Fel kell figyel-nünk arra a valóságkörnyezetre is, melyben kialakultak az antagonizs-tikus nézetek. Egy érdekes írásában Calum Nicholson cambridge-i tanár ezt mondja: „The political left and the right see the other as the pathology and themselves as a cure.”¹² Tehát a politikai baloldal és jobboldal is kórosnak látja a másik felet, és gyógy-írnak tartja önmagát. Nicholson szerint Amerikában a „trumpizmus” és a vele szemben álló mozgalmak (mondjuk a „woke” mozgalom) nem képesek egymást orvosolni, mert tulajdonképpen csak tüneteik egy mélyebb közös bajnak, melynek gyógyí-tásra lenne szüksége.¹³

Felvetődik az a kérdés is, hogy mennyire lehet transzcendens az ér-telmiség tudása.¹⁴ A kommunizmus alatt a disszidensek nem állhattak egy politikai viadal valamelyik ol-dalán – mert a rendszer nem enge-délyezett politikai pluralizmust. A politikán kívül álltak (vagy saját akaratuk alapján, vagy kényszer-ből). Az antipolitikában kerestek gondolkodási támpontot. Ebben a helyzetben nem volt könnyű (vagy nem is volt lehetséges) eredeti gon-dolatokat publikálni, de könnyebb volt észrevenni, hogy mi is történik körülöttük a társadalomban. Egye-nesebb út vezetett a transzcendens gondolkodásig.

¹² Calum Nicholson: *The Problems with Experts*, Hungarian Review, June 2022, 52–59. (58.)

¹³ Nicholson, Op. cit. 58.

¹⁴ Ez a kérdés megjelenik Konrád György és Szelényi Iván ismert könyvében is (*Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*, Gondolat, Budapest, 1989. A 28. oldalon megjelenő fejezet cím: „Mennyire transzcendens az értelmi-ség tudása?”

A kommunizmus alatt a pártvonal szószólóit nem lehetett valódi értelmiséginek tekinteni. A többpárt-rendszerben ez nem ilyen egyszerű. A szemben álló eszmék és áramlatok támogatói között értelmiségiek is lehetnek. Viszont a verseny korlátok közé szoríthatja a gondolkodást. A polarizáció megbélyegezheti a kom-munikációt is. Ezt látjuk a médiák világában. Álhíreket szülhet egy poli-tikai kényszer, de a verseny hevülete is. Túl könnyen fogadható el igaz-sággként, ami szemben áll egy el nem fogadott állásponttal. A közösségi médiák további lehetőséget adnak, hogy eltávolodjunk az igazságtól. Az MIT (*Massachusetts Institute for Technology*) egyik kutatása szerint az álhíreknek 70 százalékkal több esélyük van, mint az igazságnak, hogy twitterezéssel tovább küldjék (*to be retweeted*).¹⁵

Egy polarizált világban veszély fenyegetheti a fogalmakat is. Egy példát hoznék fel, a „populizmus” fogalmát. Az utóbbi egy-két évtizedben e fogalom markánsan jelen van tudományos értekezésekben és a közbeszédben is. A jelen kontextus egyértelműen negatív. Leginkább a jobboldali demagógia ellen irányul, és bírálni igyekszik olyan törekvé-seket, melyek olcsó hitekkkel és he-vületekkel igyekeznek választókat mozgósítani. Például a nacionaliz-mus hevületével. A „populizmus” el-len irányuló bírálat rendszerint nem alaptalan. Viszont kérdés, hogy a fogalom valóban láttatja-e a bírálat tárgyát. Más szóval, hogy valóban felfogtuk-e, vagy csak megbélye-

¹⁵ Lásd Elaine McArdle: *Oh, What a Tangled Web We Weave*, Harvard Law Bulletin, Summer 2021, 19– 24. (20.)

geztük azt, amit „populizmusnak” nevezünk. Illetve hogy elemeztük és lelepleztük-e vagy csak lehordtuk azokat az embereket, akiket „populistának” minősítünk. Fontos felidézni, hogy a társadalomtudományokban a populizmus korábban az elitizmus ellenfogalmaként nyert tartalmat.¹⁶ Figyelmet érdemel az is, hogy Hitlert populistának (is) nevezték – de De Gaulle-ra is alkalmazták ezt a megjelölést.¹⁷ Egy 1985-ben hozott döntésben az Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága azt állapította meg, hogy Alabama állam 1901-ben meghozott alkotmányának 182. cikke a populizmus ellen irányul. Ebben a kontextusban a „populizmus” megjelölés egy pozitív törekvésre utalt, melyet meghiúsított az 1901-beli alabamai alkotmány. Ugyanis a 182. cikk korlátozta a szavazati jogokat (közvetve és közvetlenül is), beleértve a feketék jogait, és ez ellentétben állt a populisták követeléseivel. Tehát a populisták amellet voltak, hogy egyenlő szavazati joga legyen minden polgárnak, de ezt az álláspontot nem fogadta el az 1901-ben meghozott alabamai alkotmány. Egy másik ítéletben – melyet 2009-ben hozott – az amerikai legfelsőbb bíróság más kontextusba állítja a populizmust (vagy legalábbis a populizmus egyik változatát). Az ítéletben az lett kimondva, hogy a rasszista Ku Klux Klanban „reakciós populizmus” uralkodik.¹⁸

¹⁶ Lásd például Paul Taggart: *Populism*, Open University Press, Philadelphia, 2000, 10–22.

¹⁷ Lásd Margaret Canovan: *Populism*, Harcourt Brace Jovanovic, New York, 1981, 289–301.

¹⁸ Lásd részletesebben ezeket a példákat: Várady: „*Populism – A Notion Rising Above its Content*” – *New Politics of Decisionism*, Eleven International Publishing, The Hague, 2019,

Nyilvánvaló, hogy a fogalom tisztázásra szorul. A mai használatban a tartalom háttérbe vonult. Egy élesedő vitában a szidás alkalmasabb, mint az elemzés – és ehhez igazodnak a bevetett fogalmak is. Így persze biztonságosabban és eredményesebben használhatók fegyverként, mert ha a fogalom (mely megbélyegzés is) nyitott maradna az elemzésre, felmerülhetne az a feltételezés, hogy nem csak az ellenfélre vonatkozik. Talán az is láthatóvá válna, hogy mindkét oldalon léteznek populista magtartásformák. És az sem biztos, hogy az elemzett fogalom kizárólag negatív konnotációkat nyerne. Azt nehéz lenne vitatni, hogy azok a jelenségek, melyeket manapság „populistának” minősítenek, valóban bírálatot érdemelnek. De egy értelmiségi által megfogalmazott kritika feltételezi azt is, hogy ismételten újra legyen vizsgálva azoknak a fogalmaknak a tartalma, melyekkel meg akarunk jelölni (vagy fel akarunk tárni) egy negatív jelenséget. A polarizáció elválaszt az elemzéstől. A párbaj lendületében nemigen lehet megállni és gondolkodni. A fogalmakhoz olyan tartalmak sodródnak, melyek eredményesnek tűnnek a viadalban.

A polarizáció hozadékai között figyelmet érdemel az is, hogy gátakká merevednek az álláspontok. Ezek visszavethetik a támadó ellenfél nézeteit, de egyszersmind körülzárják a saját érveinket, és képtelenné teszik őket arra, hogy (gondolkodás nyomán) előre lépjenek. A gátaknak egyik friss példája a *cancel culture* (vagy „eltörléskultúra”), mely Ame-

37–51. Ide kapcsolódik még Várady: *Populizmus és leleplezés*, Magyar Szemle, 2009. augusztus, 75–96.

rikában nyert különösen széles terület. Arról van szó, hogy el legyen törölve vagy ki legyen rekesztve az, amit ezen vagy azon az oldalon helytelennek minősítenek. Célpontot képeznek a könyvek is. 2022. április 22-én a *New York Times* arról értesített, hogy Florida állam betiltott tizenvalahány matematikakönyvet, mert tiltott tárgyakat/témákat tartalmaztak (*contained prohibited topics*). A cikk szerzői (Dana Goldstein és Stephanie Saul) szerint a betiltás okai nem világosak, de az indokok között szerepel a „szociális-emocionális tanulás” (*social-emotional learning*) feltételezése (vagy vádja) is.¹⁹ Hogy egy másik példát is említsek, a PEN America egyik friss beszámolója szerint egy év alatt (2021 júliusától 2022 júniusáig) 2532 könyvet érintett Amerikában eltörlés.²⁰ Ennek módzatai például könyvtárakból való kitiltás vagy tantervekből való kizárás. A döntések rendszerint egy intézményre vagy valamilyen területi egységre vonatkoznak. A tiltások és eltávolítások indokai szorosan kapcsolódnak a megosztásokhoz és a polarizációhoz. Több esetben jobboldali felfogások (vagy hitek) alapján például olyan könyveket rekesztenek ki, melyek pozitív képet festenek a homoszexualitásról. De vannak baloldali ihletések is. A rasszizmus elleni (jogos) fellépés ihletett sodrásában tiltásra került Mark Twain *Huckleberry Finn*je is.²¹

¹⁹ Dana Goldstein and Stephanie Saul: *A Look Inside the Textbooks That Florida Rejected*, *New York Times*, April 22, 2022.

²⁰ Banned in the USA: The Growing Movement to Censor Books in Schools – PEN America.

²¹ Banned Books 2022 – The Adventures of *Huckleberry Finn* – Marshall Libraries.

Egyfajta párbaj kerekedik, melyben mindkét fél fegyverként használja az eltörlést. (Megjegyzendő, hogy azonos fegyver használata hagyományos eleme a párbajnak.) Nemrég a Yale egyetemmel kapcsolatban alakult ki csörte. Ennek széles visszhangja lett a médiákban. Egy érdekes cikk a *Federalist*ben olvasható 2022. október 5-én (Helen Raleigh a szerző).²² A leírt történet a *cancel culture* kifejezés körüli párthozzáállásról szól. Ez összehasonlítható a „populizmus” fogalom értelmezésével és használatával, csak ezúttal mindkét fél (a jobboldal is és a baloldal is) ezzel a fogalommal igyekszik megbélyegezni a másik oldalt. Arról van szó, hogy az utóbbi egy-két évben (2021-ben, 2022-ben) több mint tíz szövetségi bíró (ezek között olyan bírák, akiket Trump nevezett ki) úgy döntött, hogy nem vesznek fel gyakornoknak jelöltet, ha az a Yale Egyetemen végezte tanulmányait. Ez valóban a *cancel culture* gyakorlásaként minősíthető – és többen így is minősítették. Ugyanakkor azonban a bírák döntésének indoklásában az az alapérv, hogy a felvétel megtagadása tulajdonképpen elítélése a *cancel culture*-nak, melyet a Yale gyakorol. Amint ezt olvashatjuk Helen Raleigh írásában, egy tajvani származású bíró (James Chun-Yee Ho), akit Trump nevezett ki a *Fifth Circuit* bírójának, részletesen elmagyarázta, hogy miért nem vesz fel Yale-en diplomázott gyakornokot. Ho bíró azzal érvel, hogy ez egy válasz, szembeszégülés az eltörléskultúrával. Mert a Yale Egyetem eltörléskultúráját gyakorolt, amikor egy rendezvényen

²² Judge To Yale: You Use Cancel Culture, So I Won't Hire Your Grads (thefederalist.com).

megakadályozták, hogy felléphessen egy olyan előadó, akinek nem liberálisak voltak a nézetei. Az előadó Kristen Waggoner ismert jogász nő lett volna, aki korábban egy virágárusnőt képviselt, aki nem volt hajlandó virágot eladni egy homoszexuális párnak, majd egy péket védett, aki megtagadta, hogy kalácsot süsön egy homoszexuális esküvőre. Az előadást megszakították az LMBTQ közösséget támogató tüntetők. Egy másik esetben – melyre szintén kitér Helen Raleigh írása – egy indián származású yale-i diák (Trent Colbert) meghívót küldött szét, melyben bulira hívta meg egyetemista társait. A meghívóban a helyszínt „traphouse”-ként jelölte meg. Ezt néhány fekete hallgató sértőnek tartotta. (A „traphouse” – „csapdaház” – egy szójáték szüleménye, egyértelmű jelentése nincsen. Használják olyan elhagyott házak megjelölésére, melyekben drogot árulnak. Használják a társadalom peremén lévő emberek lakhelyének megnevezésére is. Nagyon valószínű, hogy Colbert csak viccesen igyekezett érzékeltetni a helyszínt és a bulit is.) Egy egyetemi hivatal felszólította Colbertet, hogy kérjen bocsánatot, és figyelmeztették, hogy negatív hatással lesz a karrierjére, ha ezt nem teszi meg. Egy beosztott elküldött egy levélvázlatot is, melyben meg volt fogalmazva az elvárt bocsánatkérés. A yale-i hivatalnak ezt a (talán valóban túl lendületes) lépését Ho bíró és kollégái a *cancel culture* gesztusaként értékelték, és az indokok közé sorolták, melyek alapján úgy döntöttek, hogy a Yale-ről (a világ egyik legmegbecsültebb jogi karáról) nem vesznek fel gyakornokot. – Ezeket a konfrontációkat és visszatromfolásokat ta-

lán érdemes lenne távlatba helyezni egy ismert Gandhi-gondolat segítségével. Gandhi szerint: „An eye for an eye will one day make the whole world blind.” Vagyis a „szemet szemért” hozzáállás egy szép napon az egész világot meg fogja vakítani.

Az eltörléskultúrát bírálatok is érték, olyanok is, melyek alaposabbak a szemben álló oldal bírálatánál. Említésre méltó például Chemerinsky és Gilliam könyve, mely nem egy oldalról látja a szólásszabadságot, és kiáll minden cenzúra ellen – beleértve a könyvek tiltását.²³ De a *cancel culture* része lett a valóságnak. És a polarizáció – melynek egyik hozadéka az eltörléskultúra – növekvő fenyegetés a szabad gondolkodás számára. Azt is hozzátehetnénk, hogy a kommunizmus után vagy a kommunizmuson kívül alakult polarizáció több eséllyel ragadhat magával komolyabb értelmiségieket is.

Visszatérve a könyvek tiltására és a korlátokra, fel kell figyelniük arra, hogy amikor hevületté válik, a minden szempontból igazolt antirasszizmus nemcsak a tényleges fajgyűlöletnek vet gátat, hanem Mark Twaint is kirekeszti, merthogy az ő könyveiben is megjelennek olyan kifejezések és epizódok, melyek nincsenek összhangban a politikai korrektség elvárásaival.

Az eltörlés és a könyvek tiltása tulajdonképpen nem hoz győzelmet – és biztonságot sem. Akkor sem, ha nem Mark Twain műveiről van szó, hanem olyan könyvekről, melyeknek valóban elfogadhatatlan tartalmuk van. Hitler és Mussolini könyveit sem kellene

---

²³ Erwin Chemerinsky, Howard Gilliam: *Free Speech on Campus*, Yale University Press, 2017.

kitiltani a könyvtárakból. Hiszen fontos, hogy egy leegyszerűsített (és okkal negatív) képen túl az is felismerhető maradjon, hogy pontosan ki volt és hogyan gondolkozott Hitler vagy Mussolini. Csak így tudunk ténylegesen túllépni az esztelenségükön. Emellett pedig, ha pontosan látunk tényleges szereplőket és gondolatokat, melyek emberi katasztrófákhoz vezettek, könnyebben ismerhetjük fel a körülöttünk alakuló új fenyegetéseket – és a védekezésre is több esélyünk lesz.

Néhány záró megjegyzés

Ha párhuzamba állítjuk az értelmiség helyzetét a kommunizmus alatt és a kommunizmus után (vagy attól függetlenül), könnyű leszögezni, hogy az egypárti diktatúrában sokkal kockázatosabb volt nyíltan szembeszegülni kormányoldali eszmékkel. Ennél jóval összetettebb a kérdés, hogy hol nehezebb a rendszer egészét kritikusan szemlélni. Egy olyan társadalmi közegben, melyben egypártrendszer van, vagy egy több politikai oldalt is megengedő környezetben, ahol a polarizáció válhat meghatározó erővé?

A kommunizmus alatt sokkal gorbább tiltások léteztek, mint azok, melyeket a *cancel culture* eddig teremtett. A döntéseket az egypárti hatalom hozta. Voltak értelmiségiek, akik (alkalmazkodva) csatlakoztak a tapshoz, de a tiltásokat felkaroló gondolkodáshoz komoly értelmiségi nemigen csatlakozott – akkor sem, ha marxista volt. Más szóval, eszmei parancsuralom alatt mindig lehetnek komolyabb szintű értelmiségiek is, akik engedelmes magatartást tanúsítanak, de kevésbé valószínű, hogy az ilyenek gondolataikban is csatlakoznak a hirdetett hitekhez.

A *cancel culture* terepén a döntéseket egyes bírák hozzák, egyetemi beosztottak, könyvtárigazgatók vagy helyi szervek. Ilyen helyzetben több teret kapnak értelmiségiek – és értelmiségiek közötti veszekedések. Amikor egymással szembeszegülő lendületek és hevületek nyomán születnek a vélemények és döntések, valószínűbb, hogy értelmiségi körök tagjai a saját elhatározásukból csatlakozzanak az egyikhez vagy a másikhoz; ugyanakkor megnő annak a veszélye, hogy az érvelésből és a gondolkodásból kimaradjon a valódi értelmiségi hozzáállás.

Az egypárti hatalom döntései nem engedélyeztek szembenállást, és elvben kételyt sem. A kételyig azonban mégsem volt nehéz eljutni. Egy poszt-kommunista környezetben (vagy olyan társadalomban, mely nem is járta meg a kommunizmust) születnek persze olyan nyilvánosan közölt álláspontok, melyek a jelen hatalomhoz való alkalmazkodás ihletében fogalmazódnak, de hősiesség nélkül lehet közzétenni olyan álláspontokat is, melyek saját véleményyt tükröznek és racionális (vagy legalábbis valószínű) megfontolásokban gyökereznek. Ilyen háttérből kiindulva, a szószólók nem határolódnak el egyértelműen az értelmiségi szereptől; akkor sem, ha a szembeszegülés lendületét követve egy irracionális polarizációig (mondjuk, a jogos antirasszizmustól Mark Twain könyveinek a kitiltásáig) jutnak el. De ilyenkor elmosódik a háttár tényleges gondolkodás és szerepjátszás között. Egy hatalom tilthatja a kételyt, de valójában nem tudja kizárni. Egy olyan terepen viszont, melyen nincsen kizárva a nyilvános szembesülés, a verseny lendülete értelmiségiek között is félresöpörheti az

észszerű kételyt. Ebben a helyzetben a fogalmak is (mint például a „populizmus”) a hadi használathoz igazodnak. A polarizáció függőnye eltakarhatja előlünk a társadalom egészét. Annak a társadalomnak az egészét, mely bölcsője a saját oldalunkon és az ellenoldalon alakult nézeteknek is. E függöny mögött nincsen kizárva az értelmiségi gondolkodás, de korlátok közé szorul.

A kétely (az a kétely, mely nem korlátozódik a politikai ellenfél vagy vitaellenfél nézeteire) kulcsfontosságú támasza az értelmiségi hozzáállásnak. Ezt tanúsítja egy Descartes-mondat is, melyet sokan és sokszor idéznek (magamat is plagizálom, amikor most támponként használom). Az idézés rendszerint nem terjed ki a teljes mondatra. A gyakran hivatkozott rész: *cogito ergo sum*. Gondolkodom,

tehát vagyok. De a teljes mondathoz egy másik gondolatrész is tartozik: *Dubito, ergo cogito, ergo sum*. Vagyis, ha van kétely, akkor van gondolkodás is, és ha van gondolkodás, akkor a létezés is folytatódhat. Ha fenn akarunk maradni, kételkednünk is kell. És persze nemcsak abban, ami az ellenkező oldalon áll. A kétely elvezethet oda, hogy erősödjenek az álláspontjaink – mert ellenőrzést ösztönöz, az ellenőrzés pedig igazolhat álláspontokat. De lehetségessé válik az is, hogy módosítsuk és javítsuk az álláspontjainkat, mert a kétely és az ellenőrzés figyelmeztetést és útmutatást is hoz.

Ma sokan beszélnek arról, hogy a körülöttünk alakuló világban nem lesz helye értelmiségieknek és szakértőknek. Ebben is kellene kételkedni. És ezáltal új próbálkozások is esélyt kapnak.

Kaján Tibor karikatúrája